

MIRADA FILOSÒFICA

Els valors intangibles de la diversitat biològica

Josep Maria Mallarach Carrera
Biòleg i assessor ambiental

El títol d'aquest article pot semblar críptic o marginal; res, però, és més lluny de la realitat. Tots els valors humans són intangibles per definició, estiguin vinculats a elements tangibles o intangibles. I tots ells s'escolen per les xarxes de la ciència com la mar s'esmuny per les xarxes dels pescadors, en paraules de Polanyi. Amb aquest text voldria abordar els valors de les dimensions immaterials de la diversitat biològica, amb l'objectiu d'oferir una reflexió des de la perspectiva de les polítiques ambientals. Una vegada situat el tema i la seva importància, examino l'abast semàntic del concepte de biodiversitat i les seves limitacions, i ho comparo amb el concepte de natura i d'altres de més amplis i èticament significatius; acte seguit analitzo com s'ha desenvolupat la consideració dels valors intangibles en les grans organitzacions internacionals durant els darrers decennis, destacant-ne algunes fites, per entrar a comentar la situació europea i centrar-me, finalment, en la realitat de Catalunya.

Un conflicte de valors i d'actituds davant la natura

.....

La qüestió que es planteja, doncs, no té a veure ni amb la descripció ni amb l'abast de la biodiversitat, sinó amb el significat que té per a la societat, és a dir, amb el valor que li atorga. Perquè el fet que es conservi o es malmeti depèn del que signifiqui per als grups o les societats dominants, i de llurs escales de valors, que no depenen ni de dades ni d'informacions, sinó de les visions del món que comparteixen i dels sistemes ètics i morals que se'n deriven.

En un moment en què la destrucció de la biodiversitat ha assolit l'escala global i un ritme sense precedents en la història de la humanitat, no es tracta de plantejar una dicotomia abstracta entre els valors tangibles —utilitaris o econòmics— i els valors intangibles —culturals o espirituals— sinó de reconèixer el conflicte punyent, a voltes tràgic, que existeix entre les relacions tan diferents que les societats, o els països, poden arribar a establir amb la natura. Una relació que, segons quins valors prevalguin en un lloc concret, serà patològica i destructiva, o bé saludable i harmònica. No pot estranyar, doncs, que la contraposició entre els valors tangibles i intangibles de la natura, i dels drets que s'hi vinculen, es desplaci, cada cop més, al centre de debats polítics im-

portants, com es va demostrar, per exemple, en la Conferència Mundial dels Pobles sobre el Canvi Climàtic i els Drets de la Mare Terra, celebrada enguany a Tiquipaya (Bolívia) en resposta a la fallida cimera de Copenhaguen.

Avui dia ningú ja no qüestiona que la crisi ecològica global —de la qual la pèrdua de biodiversitat és un dels components més importants— és un efecte indesitjat d'una visió del món occidental, un efecte col·lateral d'un desenvolupament sorgit d'Europa, durant els segles XVII-XVIII, que si per una banda va aportar uns beneficis materials inimaginables fa uns anys, per l'altra ha desencadenat unes tendències problemàtiques exponencials d'un abast que desafia també la imaginació: la fam i la misèria a una escala mai vista, la destrucció irreversible d'espècies i ecosistemes, l'expansió continuada dels deserts, les pèrdues irreparables de sòls fèrtils, la multiplicació de les catàstrofes naturals, l'augment de les emissions de gasos amb efecte d'hivernacle i un llarg etcètera. Ideològicament, el mite del progrés recolza en el positivisme materialista, el racionalisme i l'individualisme, i en el camp econòmic, en el liberalisme capitalista que, quinze anys després d'haver superat la capacitat de càrrega biològica del planeta, encara segueix aferrat a la utopia irracional del creixement sostingut.

Aturar i revertir les tendències globals de declivi de la biodiversitat en les quals estem immersos no és possible amb alguns ajustaments, sinó que requereix capgirar el paradigma dominant, els sistemes de valors que sostenen el model de societat present, no sols a casa nostra sinó també en els països rics amb els quals estem íntimament vinculats —i en les oligarquies dels països empobrits—, car les polítiques i les activitats que mantenen el progrés o l'estat del benestar en són les principals causes. I cal recordar que formem part d'un país que és membre d'una minoria privilegiada, la del 20% de la població que consumeix més del 80% dels recursos naturals del planeta. Tant la Segona Cimera de la Terra (Johannesburg, 2002) com l'Avaluació dels Ecosistemes del Mil·lenni (ONU, 2001) ho van fer palès. Jeffrey Sachs, director de l'Avaluació del Mil·lenni, ho resumia així: «La ignorància, les prioritats errònies i la indiferència estan duent el món de dret cap al desastre». I qui diu prioritats diu sistema de valors, naturalment.

Ni tan sols la Unió Europea no ha pogut aturar la pèrdua de la seva biodiversitat l'any 2010, i això que semblava que estava en bona situació per fer-ho i s'ho havia proposat. En efecte, a banda del nivell econòmic i tecnològic, el seu fou l'únic govern internacional que es va proposar formalment aquest objectiu (Cimera de Göteborg, 2001) i l'únic, també, que va impulsar unes polítiques ambicioses basades en plantejaments científics solvents d'àmbit bioregional. Tanmateix, a les portes del 2010, l'Agència Europea de Medi Ambient va admetre que aproximadament el 50% de les espècies i el 65% dels hàbitats europeus avaluats es troben en un estat de conservació desfavorable o dolent. I en aquesta avaluació, l'Estat espanyol es troba a la cua de la Unió Europea¹. I això que tant Espanya en particular, com la Unió Europea en conjunt, exportem la majoria dels impactes negatius sobre la biodiversitat cap a altres països, d'on importem la major part dels recursos que consumim i cap als quals

exportem la major part dels residus i les emissions que generem.²

Per això, el progrés científic i tecnològic, tot i les seves potencialitats, serveix de poc si no es posa al servei d'un altre sistema de valors diferent del que ha generat la crisi ecològica global, car és la causa darrera que se segueixi perdent irreversiblement per una banda molt més del que pot salvar per l'altra, amb grans esforços i costoses polítiques de conservació.³

Biodiversitat enfront de natura?

.....

El concepte de biodiversitat es va difondre internacionalment a partir de la Cimera de Rio de Janeiro i de l'aprovació del Conveni sobre la diversitat biològica, l'any 1992. A semblança d'altres conceptes similars, com els de *raresa*, *fragilitat* o *vulnerabilitat*, és molt útil per als investigadors científics, però extremadament complex, difícil de concebre i de comunicar socialment, per diverses raons intrínseques, que val la pena comentar. En primer lloc, es tracta d'un concepte quantitatiu, impossible de mesurar adequadament, perquè s'estima que es desconeixen més del 90% de les espècies del món. Segonament, inclou totes les escales estructurals en què la ciència classifica els organismes —des dels gens fins als ecosistemes— de manera que s'estén des d'unes realitats tan minúscules que només es poden observar amb microscopi electrònic, fins a unes altres de tan enormes que només es poden visualitzar per mitjà de fotografies aèries o imatges de satèl·lit. A més, resulta quasi impossible definir quin és l'estat ideal de la diversitat biològica en un lloc o un país determinat, ni quina seria la biodiversitat original en territoris tan humanitzats com els que habitem, on la biodiversitat originària ha estat alterada des de fa uns vint-i-cinc segles. D'altra banda, malgrat l'amplitud del concepte, l'abast semàntic de biodiversitat és inferior al de natura, car exclou la geodiversitat, és a dir, el substrat de la biosfera. Totes aquestes raons ajuden a entendre que, segons una enquesta recent de l'Agència Europea de Medi Ambient, més del 80% dels europeus desconeix què és la biodiversitat, o quin sentit té. Consegüent-

Hi ha una estreta correlació

entre la diversitat cultural i la diversitat

biològica; en altres mots: les regions

amb més diversitat biològica són també les

que tenen més diversitat cultural, i viceversa.

ment, la importància real d'aquest concepte per al conjunt de la població mundial és, segurament, ínfima, i és difícil imaginar que pugui millorar substancialment. A la pràctica, les aproximacions exclusivament tècniques a la conservació topen, dia rere dia, contra unes percepcions socials més complexes, riques i existencials.⁴

El concepte de *natura*, en canvi, està molt més arrelat i és més fàcil de comunicar i de comprendre, fins al punt que sovint es fa servir com un equivalent o substitut aproximatiu de *biodiversitat*. Tot i que ofereix molts més avantatges, cal recordar que el concepte de natura que avui dia empen les ciències de la natura no es va configurar fins després de la revolució científica que es va produir a Europa entre els segles XVII-XVIII, que va tenir per efecte una reducció gradual de l'abast més ampli que, originalment, tenia el concepte clàssic de natura.⁵ Natura, del mot llatí homònim, deriva de l'arrel *natus* —que fa néixer—, que inicialment inclouia des de l'essència immaterial fins a la manifestació sensible. Del mateix terme llatí provenen els mots *nature* de l'anglès i del francès, així com *naturaleza* del castellà. És cert que en les llengües occidentals subsisteix un sentit més ampli del concepte que inclou la dimensió intangible, i si hom vol referir-se a la dimensió espiritual encara el pot escriure amb majúscula, però aquest ús ha quedat confinat a les humanitats —poesia, sobretot— mentre que la conservació del patrimoni natural, igual que l'economia i altres disciplines connexes, han optat pel concepte de les ciències de la natura, del qual deriva la reducció consegüent a un *recurs natural* explotable.

Encara que en les societats no materialistes els valors lligats a les realitats intangibles, normalment espirituals, són els més importants,⁶ com que les polítiques de conservació de la natura han estat impulsades des de països occidentals, o per organitzacions internacionals on els valors materialistes occidentals prevalen, el reconeixement dels valors vinculats a realitats immaterials ha estat tardà, parcial i generalment difícil. Aquest fet ha comportat, a la pràctica, prescindir dels codis ètics i morals que s'hi refereixen, i també dels sis-

temes de governança que s'hi vinculen, cosa que finalment ha provocat que s'exclouessin —sovint elles mateixes— moltes de les organitzacions o de les cultures més resilientes del món, per a les quals aquests valors intrínsecs són els més reals, i els que donen, en darrera instància, sentit a la seva vida.

És cert que disposem d'altres conceptes, entre els quals destaca el de *paisatge*, que integren millor els aspectes immaterials de la natura que les nostres societats valoren més, com ara la bellesa o l'harmonia (qualitats perceptibles però immesurables), però això no canvia el fet que la tònica dominant dels programes de conservació de la biodiversitat hagi estat la de centrar-se exclusivament en les dimensions de la natura que són mesurables per les ciències occidentals.

Conceptes i valors més holístics

El fet que els impactes de la civilització tecnològica hagin arribat quasi arreu del món no vol dir que totes les societats del planeta comparteixin la ideologia materialista occidental, lluny d'això. S'estima que existeixen entre 6.000-10.000 llengües diferents al món, tot i que més de la meitat, parlades per pobles indígenes, són orals, i la majoria estan abocades a l'extinció a causa de les tendències uniformitzadores impulsades per una tecnologia que allarga els seus tentacles fins als racons més remots.

Altrament, és clar que hi ha una estreta correlació entre la diversitat cultural i la diversitat biològica; en altres mots: les regions amb més diversitat biològica són també les que tenen més diversitat cultural, i viceversa. Malgrat els genocidis que han patit, la proporció mundial de biodiversitat custodiada per pobles indígenes és encara molt superior a la que molta gent s'imagina. En realitat, les àrees protegides més extenses del món, des de les jungles de l'Amazònia o la Sierra Nevada de Santa Marta, fins a les tundres boreals canadenques o les estepes del centre d'Àustràlia, s'han establert sense cap dels clàssics instruments de conservació occidentals; simplement, reconeixent els drets de sobirania territorial als pobles indígenes —alguns d'ells encara no

contactats— que custodien aquests immensos territoris d'una manera molt més efectiva de com podria fer-ho qualsevol organisme governamental.

La gran majoria de les llengües, entre les quals es compten les llengües no occidentals més emprades al món, com el xinès mandarí, el bengalí o l'hindi, no tenen cap equivalent del concepte materialista de natura, sinó que disposen de conceptes d'un abast semàntic molt més ampli, més holístic, si es vol. Per exemple, el concepte de *prakriti*, emprat en hindi, la llengua més parlada de l'Índia, s'aplica a múltiples nivells de realitat, des del principi metafísic femení de l'univers, al nivell més elevat, fins a la seva manifestació tangible terrestre, el que nosaltres anomenem *natura*. De fet, la distinció cartesiana entre el món material i l'espiritual no existeix en la majoria de les cultures del món, que consideren que les realitats espirituals ho impregnen tot i que tant els éssers humans com la natura i tot l'univers comparteixen les mateixes dimensions materials i espirituals, i on els vincles d'interdependència entre uns i altres són sempre significatius i, sovint, decisius. Per això els conceptes emprats per la majoria de cultures es poden traduir, de manera aproximada, com a 'mare', 'mare Terra', 'mare que fa possibles totes les coses', 'comunitat de tots els éssers vius, visibles i invisibles', 'font de tot', 'autoregeneració', 'àngel' o, fins i tot, 'esperit'. A més, les grans religions del món, que són seguides o influeixen més de tres quartes parts de la humanitat, tenen elaborades cosmologies i disposen d'importants conceptes ben diferenciats, entre els quals destaquen el de creació (cristianisme, islam i judaisme), *samsara* (budisme), *prakriti* (hinduisme) o *shan-shui* (confucianisme i taoisme).

De tota aquesta diversitat de conceptes de la natura deriva una impressionant quantitat de valors, que van des dels intrínsecs fins als instrumentals, vinculats als mitjans de subsistència, i els funcionals, com ara els serveis ambientals o ecosistèmics. En tot cas, l'important és que sempre s'hi vinculen uns sistemes ètics i morals complexos i de gran abast. El terme

En tots els ecosistemes

del món es troben

espais o paisatges

sagrats vinculats

a comunitats

locals que vetllen per

la seva salvaguarda des

de fa generacions.

cultural cal entendre'l ací en un sentit ample, que comprèn des de la visió del món fins als sistemes de governança, des de les ciències i les tècniques tradicionals fins als codis ètics o morals. Per aquests motius, segurament, ha guanyat acceptació el concepte de *diversitat biocultural*,⁷ en el marc d'uns plantejaments basats en criteris ètics i de justícia ambiental i social, que defensen nombroses organitzacions, a les quals s'ha afegit darrerament l'ONU, en el seu programa mediambiental, encara que sigui de manera tímida i un punt contradictòria.⁸

La imposició dels plantejaments científics positivistes i materialistes, presentats com la forma de pensament pròpia de l'economia de mercat, unida a la superioritat tecnològica, política i militar, que ha possibilitat el colonialisme —en totes les seves modalitats— no sols han causat l'erosió dels valors intangibles de la natura, sinó també dels coneixements ecològics tradicionals, i de les ciències i les tècniques que hi són vinculades, que són transmesos per mitjà dels oficis artesanals.⁹ A semblança d'altres ciències no occidentals de la natura, aquests oficis tradicionals es perden, o es troben amenaçats d'extinció en moltes parts del món, malgrat la saviesa que vehiculen, com s'esdevé amb els paisatges que ells mateixos van ajudar a conformar i mantenir durant segles.¹⁰

Totes aquestes consideracions tenen conseqüències molt importants, i ben tangibles, car les accions humanes depenen, en darrera instància, de com la realitat és concebuda i de les escales de valors que se'n deriven. Per exemple, el fet d'impulsar polítiques o programes de conservació fonamentats en conceptes tècnics i emocionalment neutres —com és el de biodiversitat— és percebut, en moltes parts del món, com una imposició cultural, que genera rebuig o desconfiança, en les societats o organitzacions que s'identifiquen amb unes cosmovisions diferents. Una altra conseqüència és la impossibilitat de fer traduccions fidels dels principals documents d'organitzacions com UICN, UNESCO o FAO a moltes de les llengües més emprades del món, sense transmetre —o im-

posar ensems— la visió positivista i materialista pròpiament occidental.

La protecció de la biodiversitat a partir de valors intangibles

La consciència de la dimensió espiritual de la natura, i dels seus valors intrínsecs, unida a les relacions de profund respecte que se'n deriven, s'ha mantingut viva, amb graus i matisos variables, arreu del món, sobretot en aquells països o regions on encara prevalen cosmovisions no materialistes.¹² Un estudi del Fons Mundial per a la Natura (WWF) titulat *Beyond Belief*, (un joc de paraules que tant es pot traduir per "més enllà del que és creïble", com per "més enllà de la creença") ha demostrat les importants conseqüències que els sistemes de creences i les religions tenen per a la conservació de la biodiversitat, amb exemples i estudis de cas d'arreu del món.

L'estudi de la conservació de l'entorn natural al llarg de la història mostra que gairebé totes les civilitzacions han desenvolupat estratègies, sovint diversificades i efectives, per conservar la natura, generalment vinculades a valors espirituals. A escala global, el conjunt d'espais naturals protegits pel fet de ser tinguts per sagrats és tan important i extens, en determinats països o regions, com ho és el conjunt dels espais naturals legalment protegits pels seus valors ecològics. En tots els ecosistemes del món, terrestres i marins, es troben espais o paisatges sagrats vinculats a comunitats locals que vetllen per la seva salvaguarda des de fa generacions.

Pel que fa als valors intangibles de les espècies, la situació és molt menys coneguda encara però, tanmateix, d'una gran complexitat. UICN estima que més de 750 espècies conegudes s'han extingit recentment i 65 més es conserven en captivitat o conreades, però el nombre de les espècies extingides desconegudes deu ser, probablement, dos ordres de magnitud superior. Ara bé, gairebé totes les religions del món consideren algunes espècies sagrades, motiu pel qual són tractades amb gran respecte, cosa que no treu que no puguin ser utilitzades; de fet,

la gran majoria d'espècies sagrades ho són, sigui amb finalitats rituals, cerimonials, medicinals, o com a aliment. Moltes societats depenen d'espècies sagrades per a la seva existència, per exemple, el cas de l'arròs al Japó, el taro a Hawaii o el ren entre els nenets del nord-est d'Europa, com ho era el bisó que sostenia les tribus de les grans praderies nord-americanes fins que van sucumbir víctimes del genocidi disfressat de destí manifest.

Un estudi realitzat sobre 75 espècies sagrades representatives, animals, plantes i bolets, va constatar que l'alta estima que tenen els valors espirituals fa que les comunitats analitzades hagin desenvolupat i mantingut pràctiques eficaces per a la salvaguarda d'aquestes espècies. Nogensmenys, la protecció tradicional no sempre és suficient davant de les noves amenaces o pressions enfront de les quals aquests pobles es troben impotents per respondre. Per això, 9 de les 33 espècies de la fauna i 2 de les 36 espècies de la flora tingudes per sagrades, analitzades, es trobaven amenaçades d'extinció, amb repercussions socials i culturals molt negatives. També es va constatar que el conreu de plantes sagrades en jardins de temples, santuaris o cementiris ha permès salvar diverses espècies de l'extinció, com per exemple l'arbre ginkgo.¹⁴

Reconeixement internacional dels valors intangibles

El reconeixement internacional dels valors intangibles de la biodiversitat va començar poc després de la introducció del concepte en les polítiques mediambientals internacionals, a través d'un ambiciós projecte del Programa de les Nacions Unides per al medi ambient (PNUMA) que va donar lloc a dos congressos internacionals i va generar l'obra *Valors culturals i espirituals* de la biodiversitat, publicada el 1999.¹⁵ En el prefaci, Klaus Töpfer, aleshores director executiu del programa, conclou que «ens hem de decidir a teixir els costums que sostenen la vida en totes les societats del món en un teixit resilient que protegeixi la santedat de tota forma de vida». En els anys transcorreguts des d'aleshores,

el reconeixement dels valors intangibles de la biodiversitat ha anat augmentant, de manera lenta però continuada, en les polítiques internacionals vinculades a la conservació de la natura. Tot seguit se'n destaquen alguns esdeveniments significatius.

El 2001 la UNESCO aprovà la Declaració Universal sobre la Diversitat Cultural, que té importants implicacions quant als sistemes de valors. L'any següent, la Conferència de les Parts de la Convenció de Ramsar aprovà una resolució sobre els valors culturals de les zones humides.

En el Cinquè Congrés Mundial d'Espais Naturals Protegits d'UICN, celebrat a Durban (Sud-àfrica) el 2003, una nodrida representació de pobles indígenes del món varen exposar una crítica molt argumentada als plantejaments occidentals de conservació de la natura, alhora que denunciaven les terribles injustícies que havien patit de resultes de la creació de parcs nacionals i grans reserves de fauna salvatge, en aplicació del malaurat model Yellowstone.¹⁶ De resultes d'això, el congrés va aprovar les primeres recomanacions per integrar els valors culturals i espirituals en les estratègies, la planificació i la gestió dels espais naturals protegits, i es va dinamitzar un grup de treball sobre els valors espirituals i culturals dels espais naturals protegits, dins de la Comissió Mundial d'Àrees Protegides, del qual va sorgir una iniciativa centrada en els països tecnològicament desenvolupats, la Iniciativa Delos, que s'ha desplegat principalment a Europa.¹⁷

El mateix 2003 la UNESCO va aprovar la Convenció per a la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial, que s'havia demostrat necessària en constatar que l'aplicació del concepte de *patrimoni cultural*, per exemple en la secció dels llocs de patrimoni mundial, havia quedat reduïda a la seva dimensió material, a causa del mateix biaix materialista que havia afectat el patrimoni natural. D'altra banda, va organitzar un taller internacional sobre la significació dels espais naturals sagrats en la conservació de la biodiversitat a la Reserva de la Biosfera de Kun Ming i Xishuangbanna (Xina).

Moltes societats

depenen

d'espècies sagrades per

a la seva existència.

El 2004 el Secretariat del Conveni sobre la diversitat biològica va aprovar unes directrius per a l'elaboració d'avaluacions d'impacte ambiental, cultural i social en espais sagrats o aigües ocupades tradicionalment per pobles indígenes.¹⁸ En les darreres conferències de les parts celebrades, els aspectes vinculats als valors intangibles de la biodiversitat han anat agafant relleu.

L'any 2005 l'ONU i la UICN varen organitzar a Tòquio un simposi internacional sobre el paper que els llocs naturals sagrats tenen en la conservació de la diversitat biològica i cultural del món, que donà lloc a una declaració i una publicació sobre el tema.

L'any 2007, després d'anys d'aferrissades discussions, l'ONU va aprovar la Declaració dels Drets del Poble Indígenes, que té extenses repercussions en relació amb el tema d'aquest article. Al mateix temps, la UICN va iniciar un procés de redefinició dels espais naturals protegits i les seves categories de conservació —uns patrons respecte als quals es poden comparar totes les figures de protecció d'espais naturals que hi ha al món. En la cimera que va tenir lloc a Almeria el mateix any, es va reconèixer l'existència d'espais naturals sagrats en totes les categories d'espais naturals protegits arreu del món, així com la diversitat de sistemes de governança, que superen l'estereotip dels parcs creats pels governs. En conseqüència, la nova guia per a la categorització d'espais naturals protegits d'UICN ja reconeix que els espais naturals protegits, a més de conservar a llarg termini la natura, també han de vetllar per conservar els «valors culturals a ella associats», considerar la modalitat de governança i reconèixer els valors intangibles —sagrats quan s'escaïguen— de la natura, en totes les categories.¹⁹

L'any 2008, en el marc del Congrés Mundial de la Natura d'UICN a Barcelona, es varen desenvolupar un gran nombre d'activitats relacionades amb els valors intangibles de la natura, entre les quals destaca la presentació de les directrius d'UICN-UNESCO per a gestors d'espais naturals protegits en llocs sagrats, centrades en cultures indígenes.²⁰ En la darrera Assemblea General de la

UICN, celebrada seguidament, es va aprovar una resolució que admet, per primera vegada, la «necessitat de reconèixer els diferents conceptes i valors de la natura» així com «la conveniència d'impulsar accions per aconseguir aquesta finalitat, que incloguin i reflecteixin pràctiques i tradicions que estiguin arrelades en la cultura i en els valors culturals de la diversitat dels pobles del món».

Tots aquests esdeveniments han tingut una incidència positiva en les grans organitzacions internacionals vinculades directament o indirecta a la conservació de la biodiversitat, que, amb més o menys interès, han anat integrant els valors intangibles i els coneixements ecològics tradicionals en els seus programes de treball. Tot i que en molts casos això no ha donat lloc a instruments vinculants, la seva influència ja és considerable i va creixent, malgrat les formidables resistències que hi oposen les polítiques sectorials que més impacte econòmic i ambiental tenen, com ara les energètiques, extractives, agrícoles, pesqueres o turístiques.

El mateix podria dir-se a escala estatal. Els valors intangibles de la biodiversitat han anat assolint reconeixement en les polítiques, estratègies, normes i plans de conservació en bastants països, alguns rics, com ara Austràlia o Canadà, altres en transició, com ara Mèxic o l'Índia, i un grup nombrós de països empobrits, i megadiversos, com ara Colòmbia, Bolívia, Perú, Equador o Bhutan, molt creatius en aquest sentit. Bolívia, per exemple, ha estat el primer a donar força legal als drets de la *Pacha Mama* (mare Terra). A l'Amazònia colombiana i peruana s'han desenvolupat algunes de les estratègies interculturals de conservació de la natura més serioses i efectives que existeixen. I pel que fa a l'Índia, en paraules d'un influent activista amb llarga experiència en àrees de conservació comunitàries: «ningú no et pren seriosament si en una campanya conservacionista no esgrimeixes arguments religiosos».²¹

S'hi podrien afegir iniciatives transfrontereres de gran entitat. Valgui de mostra l'exemple de la Iniciativa del Paisatge Sagrat del Kailash, presentada a Katmandú l'any 2009 amb el su-

port del PNUMA i d'ICIMOD, entre d'altres, que comprèn un extens àmbit territorial del Tibet (Xina) i àmbits adjacents del Nepal i l'Índia. El mont Kailash és venerat per més de mil milions de persones: hindús, budistes, jaines, *bon poo* i sikhs, principalment, i és destí de pelegrinatges des d'èpoques prehistòriques.

El cas d'Europa

La concepció de la natura oberta vers els nivells espirituals va ser comuna entre els pioners de la conservació de la natura en el món occidental. A l'Amèrica del Nord, els promotors dels parcs nacionals esgrimien sempre els valors morals i espirituals, al costat dels naturals. L'ideari dels filòsofs transcendentalistes de Nova Anglaterra, com John Muir, va trobar un bon aliat en l'espiritualitat indígena nord-americana, que situa la natura en un lloc anàleg al que la revelació i els santuaris tenen en les grans religions històriques. Així, es va popularitzar la idea que els espais naturals protegits eren *santuaris naturals*, un terme recollit en moltes legislacions arreu del món, que mostra que són els equivalents moderns dels espais naturals sagrats d'antany. A aquests llocs, molta gent hi anava, i encara hi va, amb l'esperança no de fer salut, com diem ací, sinó d'aconseguir una regeneració espiritual i ànima. Aquest llenguatge, corrent en els països de cultura anglosaxona, bàltica o escandinava, ha donat lloc a importants programes socials en espais naturals protegits, per exemple a Austràlia o a Sud-àfrica.

A Europa Occidental fou semblant, però per raons que ara no escau analitzar; aquella visió dels primers conservacionistes fou abandonada després de la Segona Guerra Mundial a favor d'uns plantejaments científicotècnics, els quals, amb el pas dels anys, han acabat monopolitzant el discurs conservacionista. Ho demostra, per exemple, el fet que la xarxa Natura 2000, la política de conservació de la natura més important que s'ha impulsat a la Unió Europea, s'hagi limitat als aspectes materials del patrimoni natural, amb uns plantejaments exclusivament tècnics.

Tanmateix, la història és eloqüent. La major part de paisatges culturals europeus han estat impregnats de valors espirituals des de la prehistòria i apareixen restes de santuaris naturals per tot arreu. Les cosmovisions dels pobles protouràlics, germànics, vikings o celtes no diferien gaire de les dels ibers, tàrtars, dacians o hel·lènics. Les antigues cosmovisions xamàniques, animistes o teofàniques han perdurat entre les comunitats indígenes del nord d'Europa fins al present i també, amb graus variables d'integritat, en nombroses comunitats rurals que han romàs al marge de les tendències modernes, per exemple als Carpats. Tot i que el cristianisme va combatre els antics paganismes, les esglésies cristianes orientals, i una mica menys, l'església llatina, no van dubtar a incorporar un gran nombre de llocs naturals sagrats i pelegrinatges, de manera que la continuïtat de la protecció atorgada als espais sacralitzats en civilitzacions precristianes va ser més la norma que no pas l'excepció.

És digne d'esment que els darrers anys s'ha dut a terme a Europa —bressol de l'antropocentrisme i el materialisme— diversos congressos i tallers internacionals dedicats a examinar els valors intangibles de la natura, uns valors que han començat a entrar, de manera tímida però progressiva, en l'agenda dels organismes amb responsabilitats en la matèria, com ho palesen els exemples següents.

El 2006 es va fer el primer seminari de la Iniciativa Delos (Comissió Mundial d'Àrees Protegides) a Montserrat, amb suport del Patronat de la Muntanya de Montserrat, del Departament de Medi Ambient i Habitatge i de la Fundació Territori i Paisatge. L'any següent, el segon seminari de la Iniciativa es va fer a Ouranoupolis, ran de l'únic estat monàstic del món, establert fa més d'un mil·lenni al nord-est de Grècia, en el qual es manté viva la cultura bizantina i es conserven alguns dels millors ecosistemes litorals i forestals de la Mediterrània.²²

L'any 2008 el Ministeri de Cultura d'Estònia va impulsar el pla «Llocs naturals sagrats d'Estònia: estudi i manteniment 2008-2012» a instàncies de l'organització Maavalla Koda. Estònia és

un dels països europeus on les antigues tradicions de la natura s'han conservat millor; fins al punt que s'estima que es conserven uns 2.500 espais naturals sagrats, dels quals uns 500 són boscos sagrats (*hiis*) de gran importància no sols com a patrimonial natural i cultural, sinó també en la identitat col·lectiva.

El 2009 el Programa Med-Wet de la Convenció de Ramsar va organitzar un taller dedicat a l'enfocament integrat dels aspectes naturals i culturals de les zones humides, als llacs de Prespa (Grècia, Albània i Macedònia). El mateix any, l'Agència Federal per a la Conservació de la Natura d'Alemanya i la Federació Europarc van organitzar-ne un altre anomenat «La comunicació de valors i beneficis en els espais protegits d'Europa», a l'illa bàltica de Vilm, on es van examinar els valors espirituals dels espais protegits europeus i les estratègies de comunicació dels valors espirituals en espais on habiten comunitats monàstiques cristianes.

Enguany (2010) s'ha dut a terme el tercer seminari de la Iniciativa Delos al costat del llac Aanaar, on hi ha l'illa sagrada d'Ukkonsaari, a la Lapònia finesa, amb suport de Metsähallitus i del Ministeri de Medi Ambient de Finlàndia. A part dels temes vinculats als indígenes sami, s'han tractat les directrius per als espais naturals sagrats vinculats a les grans religions del món. Un mes abans, el Govern de la regió d'Arcàngel (Rússia) havia organitzat el Sisè Fòrum de Contacte Internacional sobre la Conservació dels Hàbitats de la Regió Euroàrtica de Barents, juntament amb institucions russes i escandinaves, en el qual es van presentar deu ponències sobre les sinergies entre el patrimoni natural i l'espiritual.

Ara bé, els valors intangibles de la natura abasten altres aspectes que, per a les societats europees contemporànies, poden tenir tanta o més significació, com ho demostren els dos exemples següents.

A Finlàndia, un dels països que té el nivell educatiu més alt i les polítiques de conservació de la natura més efectives d'Europa, s'han inventariat 42 llacs, 26 turons, 18 estanys, 15

La concepció de la natura oberta vers els nivells espirituals va ser comuna entre els pioners de la conservació de la natura en el món occidental.

rius, 11 badies i 9 muntanyes que tenen el prefix *pyhä* (sant o sagrat), entre els quals es compten tres parcs nacionals: Pyhäunturi, Pyhä-Häkki, Pyhäkero. A més, s'han descrit uns 200 espais naturals amb topònims dotats del prefix *hiisi* o el genitiu *hiiden* que es refereix a roques de sacrificis,²³ reflex clar d'una visió religiosa del món natural que encara perdura, tot i que fragmentàriament, a Lapònia. Ara bé, quina significació tenen els valors intangibles de la natura per a la població actual finesa, una de les més secularitzades d'Europa? Quan l'agència responsable va demanar als visitants dels parcs què és el que més els atreïa de la natura, la resposta més freqüent no va ser la biodiversitat, ni l'observació d'espècies carismàtiques de la flora o de la fauna, sinó la cerca d'una experiència de pau, harmonia i silenci.²⁴

L'altre exemple prové d'Anglaterra. A l'hora de revisar els plans de gestió de dos parcs nacionals (equivalents als parcs naturals de Catalunya), establerts fa quasi cinquanta anys, el de North York Moors i el de Yorkshire Dales, els processos de participació pública varen prioritzar dos objectius, que no són la conservació d'espècies rares o amenaçades, sinó l'experiència de solitud i la bellesa..., novament dos valors intangibles. I això es dona, en un país capdavanter en l'estudi de la natura, on el nivell social de coneixement de la fauna i la flora és dels més alts d'Europa.

El nostre context més proper

Les polítiques de conservació modernes arrenquen a l'inici del segle passat a l'Estat espanyol. El senador Pedro Pidal va impulsar la primera Llei espanyola de parcs nacionals el 1916, a l'empara de la qual, ell mateix va promoure els dos primers parcs nacionals, Covadonga i Ordesa, dos anys més tard. La llei que creà el primer parc nacional celebrava el dotzè centenari de l'antiga batalla de Covadonga, per posar en relleu el valor espiritual i simbòlic d'aquell mític bressol de la reconquesta, que es veia anàleg a la nova reconquesta de la natura que es volia impulsar enfront dels processos deleteris provocats per la industrialització.²⁵

Posteriorment, a semblança del que es va esdevenir en altres països europeus, la conservació de la natura es va decantar gradualment cap als valors del patrimoni natural, fins que, de resultes dels desenvolupaments internacionals descrits anteriorment, va arribar el moment, l'any 2005, en què el reconeixement dels valors intangibles es va tornar a debatre, aquesta vegada en el marc de la secció espanyola d'Europarc. De resultes d'aquests debats, en els congressos del 2005 i 2006 es varen adoptar sengles recomanacions en aquest sentit.²⁶ A banda dels organismes oficials, però, hi ha diverses organitzacions privades que treballen en aquesta línia, entre les quals escau destacar la Fundació Félix Rodríguez de la Fuente, que en la seva publicació *Agendaviva* planteja diàlegs sobre els grans reptes de la conservació amb filòsofs, artistes i científics de primera fila, bo i cercant la convergència entre la cultu-

ra rural tradicional i les noves disciplines científiques, com l'ecologia i la biologia de la conservació.²⁷

A Catalunya, a primeries del segle passat, la visió de la natura que prevalia entre la minoria de persones cultes preocupades per la conservació de la natura era similar a la que hi havia en altres llocs. El positivisme materialista encara no dominava aquest camp. La Institució Catalana d'Història Natural, fundada poc abans (1899), estava influïda pels principis idealistes i metafísics de la *naturphilosophie* alemanya, i els grans naturalistes d'aquell moment eren religiosos o laics amb profundes conviccions religioses. En el camp de la geologia, un mossèn Bataller o un canonge Almera, i en el de la botànica i l'ornitologia, un Vayreda. Així mateix, molts dels millors pintors paisatgistes, com els caps de l'escola olotina, tenien una visió espiritual

El senador Pedro Pidal va impulsar

la primera Llei espanyola de parcs

nacionals el 1916, a l'empara de la qual

ell mateix va promoure els dos primers

parcs nacionals, Covadonga i Ordesa.

de la natura, en sintonia amb els més grans poetes de l'època, un Verdaguer o un Maragall, que varen difondre una visió de la natura oberta a la transcendència, l'influx de la qual ha perdurat en les seves obres.

Aquestes circumstàncies expliquen que en les propostes de conservació de la natura, els valors patriòtics, simbòlics, filosòfics, o espirituals, hi tinguessin sempre un paper preponderant. En efecte, la primera proposta de parc nacional a l'Estat va ser la de la *muntanya santa* de Montserrat; el seu promotor, l'enginyer de forests R. Puig i Valls, afirmava el 1902 que «aquesta joia de la natura» era «un ideal per al devot, una meravella per al naturalista, un prodigi per al creient i un monument per al patriota». Així mateix, quan J. Gelabert —sacerdot, naturalista i pintor de paisatges— va sol·licitar quinze anys més tard la declaració de parc nacional per al Bosc de Tosca i per al conjunt dels volcans olotins, ho justificava, també, per motius «religiosos, estètics i científics».

Catalunya, però, no va quedar al marge de la tendència general europea, de manera que els valors intangibles de la natura varen quedar progressivament marginats, fins al punt de ja ser absents en la declaració del primer parc nacional, l'Estany de Sant Maurici, l'any 1955, en plena dictadura franquista. Igualment, es van ignorar en l'establiment del primer parc natural, el de Sant Llorenç del Munt, promogut per la Diputació de Barcelona l'any 1972. Seguint aquesta tendència, l'actual sistema d'espais naturals protegits, aprovat el 1992, es va centrar en la protecció del patrimoni natural. En els pocs casos en què en la protecció d'un espai natural s'hi considerava algun valor cultural, es limitava als components patrimonials històrics o arquitectònics, entesos com a complements dels valors naturals, que sempre eren tinguts per determinants.

Els darrers anys, però, de resultes dels desenvolupaments indicats abans, les coses han començat a canviar. Així, el Parc Natural del Montsant va aprovar una estratègia per incorporar els seus rics valors culturals i espirituals en totes les dimensions de la seva

planificació i gestió,²⁸ mentre que el Parc Natural del Montseny va abordar l'estudi del patrimoni cultural intangible amb mires a salvaguardar-lo. Dins del sector privat, l'Obra Social de Caixa Catalunya, via Territori i Paisatge, ha donat suport a plans de gestió com els del santuari de Santa Maria de l'Ecologia, a Gallifa, o el del monestir budista tibetà del Garraf, que integra la cosmovisió budista amb la de l'ecologia.

El mateix ha passat en les polítiques de protecció d'espècies, que s'han desenvolupat basant-se en criteris de la biologia de la conservació i de l'ecologia, sense considerar el significat ni els valors que les espècies tenen, o han tingut, al llarg de la història en la nostra societat. El cas de l'àguila perdiguera és emblemàtic; malgrat els extraordinaris significats culturals i espirituals que té l'àguila en la nostra cultura, a cap de les organitzacions que s'han esforçat per salvaguardar aquesta espècie amenaçada d'extinció no se li ha acudit de referir-s'hi per reforçar els seus missatges.

Només en el cas de les polítiques de paisatge s'han considerat els valors intangibles, principalment els de caràcter històric, literari i estètic, per exemple en els catàlegs de paisatge, però la seva relació amb la biodiversitat, tal com s'estan desenvolupant a Catalunya, és força indirecta i els seus efectes, en tot cas, si n'hi ha, no es podran veure fins d'ací a bastants anys.

A tall de recapitulació

Des del solemne «Avís a la Humanitat» del 1992, els grans fòrums científics han demanat sempre suport als qui reconeixen altres valors de la natura, especialment als líders religiosos tant de les grans religions mundials com de les tradicions indígenes. La majoria dels grans geòlegs, biòlegs o ecòlegs no són utilitaristes, ans al contrari, meravellats davant dels misteris i de la bellesa inescotables de la natura, reconeixen amb modèstia que la ciència i la tecnologia modernes —orfes com estan de valors— no tenen la clau per resoldre els formidables reptes que planteja la conservació de la biodiversitat.

La majoria dels grans geòlegs, biòlegs o ecòlegs no són

utilitaristes.

Els valors materialistes

occidentals són

qüestionats per totes

bandes i des del punt

de vista ètic tenen errors

i limitacions molt notoris.

L'experiència acumulada des de la Cimera de Rio ha fet palès que no es podrà aturar la pèrdua global de biodiversitat amb els instruments i els mecanismes convencionals, encara que tots hi poden ajudar. En paraules de Lawrence Hamilton, eminent biòleg i ex-vicepresident de la Comissió Mundial d'Àrees Protegides de la UICN: «No seran els ecologistes, els enginyers, economistes o científics de la Terra els qui salvaran la nau terrestre, sinó els poetes, els sacerdots, els artistes i els filòsofs.»²⁹ Ramon Margalef, l'ecòleg més reconegut del nostre país, insistia, poc abans de morir, en la necessitat de «veure la natura amb reverència o amb esperit religiós» i malgrat reconèixer, que «això ara es porta poc», insistia que estava convençut que aquesta visió reverencial hauria de raure «en la base d'una ètica que mogui la gent».

La conservació de la biodiversitat és massa important per deixar que depengui, únicament, d'un conjunt de valors utilitaristes que, en aquest particular moment de la història, es dona el cas que preval en una part de la població del món —la mateixa que ha desenvolupat una tecnologia capaç de destruir-la per sempre més. Els valors materialistes occidentals són qüestionats per totes bandes —dins i fora d'Occident— i des del punt de vista ètic tenen errors i limitacions molt notoris. En lloc de refiar-se d'una base tan precària, no seria més assenyat inspirar-se en una visió més àmplia, que enfonsi les seves arrels en els valors més universals i perdurables de la humanitat?

La globalització ha aportat valuoses lliçons de tots els colors. L'anàlisi del col·lapse de les civilitzacions pretèrites de les quals hi ha constància històrica ha palesat que les civilitzacions més sostenibles són aquelles que més respectuoses han estat amb el seu entorn, i que el seu respecte s'ha fonamentat en uns valors intrínsecs, en darrera instància espirituals. Per això, els sistemes de valors més resilents, que han perdurat mil·lennis, i han demostrat la seva adequació a la realitat, siguin on siguin, haurien de merèixer no sols el nostre respecte, sinó també la nostra més atenta consideració. On, si no, podrem

trobar les claus per redreçar les tendències insostenibles a les quals estem abocats?

Urgeix, doncs, superar els plantejaments superficials que havien volgut reduir la natura a la seva dimensió material, i recuperar una visió més completa, que en el nostre context haurà de referir-se als valors dels pioners de la conservació del segle passat, enriquida amb els elements comuns a les grans tradicions espirituals i sapiencials de la humanitat, amb un llenguatge veraç que apel·li als valors intrínsecs que encara segueixen vius a l'interior de la nostra societat, malgrat les aparences contràries. A l'hora de la veritat, tots els discursos dels desenvolupistes progressistes, amb les seves desmesurades projeccions de creixement, d'acumulació indefinida de riquesa, confiats en argücies tecnocràtiques, topen contra els límits de la biosfera, i s'estavellen contra les elegants però implacables lleis de la natura. Davant de la incertesa dels escenaris futurs, i els neguits de les crisis sistèmiques que ens assetgen per totes bandes, els savis de les cultures més diverses coincideixen a recordar-nos —amb serè realisme— que serà la natura la que tindrà la darrera paraula, i que només les societats que es fonamentin en valors veritables, harmònics amb les lleis naturals, podran perdurar.³⁰ ●

.....

- 1 EUROPEAN ENVIRONMENTAL AGENCY. *Progress towards the European 2010 Biodiversity Target –indicator fact sheet*, 2009.
- 2 Ho documenta l'informe «La responsabilitat exterior de l'economia i la societat catalanes sobre la biodiversitat global» elaborat per l'Observatori del Deute en la Globalització – Càtedra UNESCO de Sostenibilitat de la Universitat Politècnica de Catalunya (2009). Direcció General del Patrimoni Natural de la Generalitat de Catalunya.
- 3 El filòsof Jordi Pigem ho planteja eloqüentment en el llibre *La bona crisi* (2009).
- 4 FALGARONA, J. *Los valores inmateriales en las estrategias de espacios naturales protegidos. ¿Inclusión o exclusión?* Actas del Congreso de Europarc-España 2005, Cangas de Nancea, 2006.
- 5 Per a una exposició detallada, vegeu l'obra del físic, filòsof i metafísic SEYED HOSSEIN NASR. *Religion and The Order of Nature*, New York University Press, 1994.
- 6 Vegeu HUSTON SMITH. *Forgotten Truth. The Common Vision of the World's Religions*, Harper & Collins Publishers, San Francisco, 1977. Traducció castellana: *La verdad olvidada*.
- 7 LOH J.; HARMON D. «A global index of biocultural diversity», *Ecological Indicators*, vol. 5: 3, p. 231-241, 2005.
- 8 Escau destacar Terralingua. <http://www.terralingua.org/html/home.html>.
- 9 Vegeu, per exemple, BERKES, F. *Sacred Ecology; Traditional ecological knowledge and resource management*, Taylor & Francis, Filadèlfia, 1999.
- 10 MALLARACH, J. M. (ed.). «Protected Landscapes and Cultural and Spiritual Values», *Values of Protected Landscapes and Seascapes Series*, núm. 2, IUCN, WCPA, Fundació Obra Social Caixa Catalunya & GTZ, 2008.
- 11 PALMER, M. I FINALY, V. *Faith in Conservation. New Approaches to Religions and the Environment*, The World Bank, 2003.
- 12 Vegeu OLDMEADOW, H. «The Firmament Sheweth His Handiwork: Re-awakening a Religious Sense of the Natural Order». A: McDONALD, BARRY (ed.). *Seeing God Everywhere: Essays on Nature and the Sacred*, Bloomington, Ind.: World Wisdom, Inc., p. 29-51, 2003.
- 13 DUDLEY, N.; HIGGINGS-ZOGIB, L. I MANSOURIAN, S. *Beyond Belief: Linking faiths and protected areas to support biodiversity conservation*, World Wildlife Fund for Nature, Equilibrium and Alliance of Religions and Conservation, 2005. El capítol 9è conté recomanacions per conjuminar les necessitats de les religions amb la conservació de la biodiversitat, mentre que el 10è presenta les conclusions. A banda d'aquest, s'han publicat molts altres treballs de gran qualitat, siguin temàtics —entre els quals destaca el que Edwin Bernbaum va dedicar a les muntanyes sagrades: *Sacred Mountains of the World*. Califòrnia: University of California Press (1997)—, siguin d'àmbits geogràfics concrets, per exemple, el de Juris Urtâns (2008) *Ancient cult sites of Semigallia*. Riga: Nordik.
- 14 MCVOR, A.; PUNGETTI, G. (en premsa) «The conservation status of sacred species: a preliminary study», *Sacred Sites and Sacred Species*, Cambridge University Press, Cambridge, Regne Unit. Publicació d'un congrés organitzat pel Cambridge Centre for Landscape and People de la Universitat de Cambridge, l'any 2007.
- 15 Obra col·lectiva, basada en dos congressos internacionals realitzats a les universitats de Reading (Regne Unit, 1996) i Leiden (Països Baixos, 1997). La publicació final, coordinada per Darrell A. Posey amb el títol de *Cultural and Spiritual Values of Biodiversity*, fou finançada per la Global Environmental Facility.
- 16 MALLARACH, J. M. «Parques nacionales versus reservas indígenas en los EE. UU.: un modelo en cuestión», *Ecología Política*, núm. 10, p. 25-34, 1996.
- 17 MALLARACH, J. M. I PAPAYANNIS, T. (en premsa) «Sacred natural Sites in technologically developed countries. Reflexions from the Delos Initiative». B. VERSCHUUREN, B., WILD R.; MCNEELY J.; OVIEDO G. (ed.) *Sacred Natural Sites: Conserving Nature and Culture*, Earthscan, 2010. A la web www.media.org/delos podeu trobar una explicació dels seus objectius, la metodologia, els estudis de cas, seminaris internacionals i les declaracions realitzades. Vegeu també HARMON, D.; PUTNEY A. *The Full Value of Parks: From Economics to the Intangible*, Rowman and Lichfield Publishers, 2003.
- 18 SECRETARIAT OF THE CONVENTION ON BIOLOGICAL DIVERSITY. *Akwé: Kon Voluntary Guidelines for the Conduct of Cultural, Environmental and Social Impact Assessment regarding Developments Proposed to Take Place on, or which are Likely to Impact on, Sacred Sites and on Lands and Waters Traditionally Occupied or Used by Indigenous and Local Communities*, Montreal, 2004.
- 19 DUDLEY, N. (ed.). *Guidelines for Applying Protected Area Management Categories*, Gland, Suïssa, IUCN, 2008.
- 20 WILD, R. I McLEOD, C. (ed.). *Sitios Naturales Sagrados: Directrices para Administradores de Áreas Protegidas*, Serie Directrices sobre Buenas Prácticas en Áreas Protegidas IUCN, 16. Gland, Suïssa, 2008. [2009 per a la traducció castellana, en línia.]
- 21 Declaració d'Ashish Kothari, aleshores coordinador de TILCEPA, de la Comissió de Polítiques Ambientals, Socials i Equitat d'IUCN, en una reunió de la Comissió Mundial d'Àrees Protegides realitzada a Ciutat del Cap, 2008.
- 22 MALLARACH, J. M. I PAPAYANNIS, T. (ed.). *Nature and Spirituality. Proceedings of the 1st Workshop of the IUCN WCPA Delos Initiative*. IUCN & Publicacions Abbey of Montserrat, 2007. PAPAYANNIS, T. I MALLARACH, J. M. (ed.). *The sacred dimension of protected areas. Proceedings of the Second Workshop of The Delos Initiative*. Ouranopolis 2007. IUCN Med-INA, 2010.
- 23 Rauno Vaisänen, director del Servei de Patrimoni Natural de Metsähallitus. Ponència presentada al tercer taller de la Iniciativa Delos, realitzat a Aanaar / Inari (Finlàndia, 2010).
- 24 Yrjö Norokorpi, Metsähallitus. Ponència presentada al VI Contact Forum on Habitat Conservation in the Barents Region, a Arkhangelsk (Rússia, 2010).
- 25 Vegeu l'anàlisi de SANTOS CASADO «The Reenchantment of Nature. Spiritual Values and the History of Protected Areas in the Spanish Experience», a: MALLARACH, J. M. (ed.) *Nature and Spirituality. Proceedings of the First Workshop of the Delos Initiative*. IUCN & Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.
- 26 GARCÍA VARELA, J. «Los valores inmateriales de la Naturaleza». A: Actas del 11 Congreso EUROPARC-España: *Comunicar los beneficios de los espacios naturales protegidos a la sociedad*, Cangas de Nancea, 8-12 juny 2005. Fundació Fernando González Bernáldez: EUROPARC-España, 2006.
- 27 La web <http://www.felixrodriguezdelafuente.com/index> facilita nombrosos recursos i propostes creatives.
- 28 L'estudi de l'Associació Silene va recomanar tretze mesures, entre les quals hi ha l'expansió de l'espai natural protegit, diverses millores referents a l'ús públic, l'educació i la gestió, i la integració eficaç de valors naturals, culturals i espirituals dins del parc. Una vegada consensuades amb la direcció del parc, van ser aprovades per unanimitat pel ple de la Junta Rectora l'any 2008.
- 29 HAMILTON LAWRENCE (ed.). *Ethic, Religion and Biodiversity*, 1993. Entre les aportacions que conté destaca el pla d'acció que, sobre aquests mateixos eixos, proposa J. Ronald Engel, aleshores cap del grup de treball sobre ètica, cultura i conservació d'IUCN.
- 30 La majoria dels documents indicats en aquest article sobre els valors intangibles de la natura són accessibles a través del centre de documentació en línia de l'Associació Silene (www.silene.es).